

UŽÍVÁNÍ INTERNETU A SOCIABILITA: KOŘENY, VÝVOJ A SOUČASNOST VÝZKUMU

// **Sociability and Internet usage: origins, development and contemporary state of the debate**

Petr Lupač

FF UK Praha

ABSTRACT

Since the very inception of social-scientific research on the Internet, the influence of the Internet on sociability has been an important issue. In the past twenty years, there has been an explosion of the volume of empirical evidence on this subject that has largely left students of this field with the impression of being confronted by a labyrinthine mass of observations replete with contradictory conclusions but offering little or no theoretical syntheses. In this article, the author seeks to systematize the broad range of findings on the Internet and sociability by posing three fundamental questions: does the Internet enrich a user's social life and if so in what ways; how are the benefits of Internet use as a medium of interpersonal communication distributed; and, what is the interaction between Internet effects and long-run structural changes in social behaviour. In order to answer these questions, the author compares the leading hypotheses on these issues with empirical evidence. The article offers two original contributions to the field. The first is that it links implicit 'social theory' of the computer networking inventors to the early stages of social scientific reflection on the issue of changes to sociability. The second is that the author offers the generalized conclusion that the Internet is merely an amplifying intermediary in a specifically structured transformation of social life (that is occurring irrespective of it) and possesses no inherent added value with the capacity to magically transform a user solely by the act of usage. Therefore, the distribution of benefits seems to a significant extent mimic the distribution of resources postulated in the 'rich-get-richer' hypothesis. In the concluding part, the author briefly discusses Wellman's concept of networked individualism, which is today both the most elaborated answer to the third question and the one most compatible with existing social theory.

KEYWORDS

sociology – Internet – sociability – digital divide – social capital – social network – information society – community – individualism

1. Úvod

V uplynulých dvaceti letech sociálněvědního výzkumu bychom asi jen obtížně hledali téma, u něhož došlo k tak rapidnímu nárůstu popularity, jako tomu je u sociálních aspektů internetu. Každá popularita si ovšem vybírá svoji daň – a nejinak je tomu i zde. Silná vazba výzkumného tématu na velmi rychle se měnící technologický klastr informačních a komunikačních technologií (ICT) vytváří výzkumný prostor, jemuž je vlastní neustálé formulování

nových výzkumných otázek a orientace na novost a aktuálnost, a to mnohdy na úkor snah o hledání trvalejších struktur, teoretickou syntézu rychle se rozšiřujícího pole poznatků a kritickou reflexi předpokladů zkoumání a vlastního vztahu k předmětu zkoumání. V této výzkumné přemíře lze identifikovat několik velkých témat, která výzkumu sociálních aspektů internetu dominují již od jeho počátků a která s různou mírou odolávají neustávajícím poryvům konceptuálních a technologických inovací v oblasti ICT. Tato velká témata jsou dobře patrná ve struktuře výkladu několika málo relativně úspěšných snah o syntézu dostupné empirické evidence, mezi nimiž za zmínku stojí především Castellsova *The Internet Galaxy* (Castells 2001) a nedávná *Networked: The New Social Operating System* (Rainie – Wellman 2012). V následujícím textu bych chtěl představit kořeny, vývoj a současný stav výzkumu jednoho z těchto velkých témat: vztahu mezi užíváním internetu a změnou sociability. Nutno na úvod dodat, že pojem sociabilita není v této práci chápán úzce psychologicky jako vnitřní motivace poznávat druhé a trávit čas v jejich přítomnosti, ale spíše sociologicky, jako specificky strukturovaný soubor sociálních vazeb, jenž z této motivace vyrůstá v určitých historických, kulturních a technologických podmínkách. Proměnou sociability tedy není myšlena primárně změna individuálního vztahování se k druhým, ale změna převládajícího vzorce sociálního chování¹ v podobě dispozice sociální sítě specifických parametrů.

2. Kořeny vědecké problematizace tématu

Vývoj diskuse na toto téma byl od počátku poznamenán značně zjednodušujícím binárním schematismem, jehož kořeny lze na jedné straně hledat ve specifickém vývoji sociotechnického systému internetu a na straně druhé v širším kulturním milieu, které prostupuje chápání vlivu nových komunikačních technologií ve Spojených státech. Tyto dva kořeny si nyní představíme podrobněji.

Pojem *sociotechnický systém* odkazuje k reálné i analytické neoddělitelnosti technologických artefaktů, jejich konstruktérů, uživatelů, regulací, představ a sociálních norem při posuzování vývoje a sociálních účinků určitého technologického artefaktu. Evokuje především nemožnost vystačit si nadále s umělým oddělováním technického a sociálního jako dvou oddělených světů. Tato perspektiva, rozvíjená od 80. let v sociologii vědy a techniky (viz např. Bijker – Hughes – Pinch 1993; Bijker – Law 1997; Latour 2005), nám může pomoci pochopit, jak mohly původní vize konstruktérů technologie počítačových sítí ovlivnit vědecký a částečně i veřejný diskurs o vlivu užívání internetu na sociabilitu. Pokusím se vysvětlit tento komplexní proces pomocí následujícího zjednodušení.

Ačkoli tento názor stále přetrvává, není pravdou, že „průkopníci internetu nejednali s vědomím utváření něčeho speciálního“, jak například tvrdí Rainie a Wellman (2012: 59). Vyvrátit toto tvrzení lze poměrně jednoduše poukázáním na ideový vliv hlavních postav technicko-organizační realizace první počítačové sítě na další vývoj počítačového zasíťování. Otec myšlenky počítače jako komunikačního nástroje, J. C. R. Licklider, a jeho nástupce v pozici vedoucího IPTO², R. W. Taylor, publikují v roce 1968, tedy rok

1 Pojmem sociální chování je v tomto textu myšlen celek sociálních jednání, která jsou co do svého smyslu orientována na vytvoření, navázání nebo udržení sociálních vztahů. Pojem sociální jednání nebyl zvolen, neboť je v sociologii zatížen širším významem, a to takového jednání, které je co do svého smyslu míněného jednajícím(i) orientováno na druhé (Weber 1998: 163), patří sem tedy i např. ukládání peněz do banky nebo vražda.

2 Zkratka IPTO odkazuje k americkému Úřadu pro techniky zpracování informací, spadajícímu pod armádní Agenturu pro pokročilý výzkum (ARPA). V IPTO byla – na čtvrtý pokus – úspěšně zrealizována myšlenka sdílení výpočetních zdrojů (angl. *resource-sharing*) prostřednictvím vytvoření experimentální minisítě ARPANET, jež se později stala východiskem pro budování národní sítě sdílení zdrojů a posléze i celosvětové počítačové sítě.

před realizací první počítačové sítě, vlivnou interpretaci významu této inovace pod názvem *The Computer as a Communication Device* (Licklider – Taylor 1990). V tomto vizionářském textu autoři vysvětlují, propagují a predikují možnou sociální revoluci, kterou má způsobit celospolečenské rozšíření naprogramovaných digitálních počítačů propojených do jedné velké sítě (s. 21, 27). Jednotlivé uzly této sítě mají tvořit moderní multipřístupové počítače s příslušnými komunitami uživatelů, připojené k síti přes terminály. V síti se mají utvářet komunity nikoli na základě fyzické blízkosti, ale na základě společného sdíleného zájmu; tyto komunity potom mají kooperativně interagovat s dostupnými informacemi a vytvářet společně komplexní virtuální objekty (projekty, programy; s. 38). Samotné rozšíření této technologie mělo vést k posílení sociální solidarity („kooperace a soudržnosti“; s. 28), k možnosti vymizení nezaměstnanosti (každý bude zdokonalovat programy na síti a přizpůsobovat je novým generacím počítačů) a k „posílení inteligence“ těch, kdo ji budou využívat (s. 40).

Vize spojující distribuované propojení všech počítačů se zlepšením lidského údělu se stala nedílnou součástí technických specifikací založených na očekávání problémů dalšího vývoje technologie počítačových sítí a stala se nedílnou součástí subkultury, formující se díky komunikačnímu propojení v prvních generacích uživatelů-konstruktérů (viz Hafner – Lyon 1998: 144–145, 171, 214; Tomasello 2010: 6–7). Manuel Castells (2001: kpt. 2) rozlišuje čtyři vrstvy této subkultury: techno-meritokratickou kulturu počítačových vědců, hackerskou kulturu na ně napojených studentů a počítačových nadšenců, kulturu komunitariánů formující se v 80. letech mezi již částečně laickými uživateli komunikačních funkcí a kulturu podnikatelskou, která od první poloviny 90. let sází na digitální budoucnost a postupně ji vytváří prostřednictvím rapidně rostoucích objemů investic. Podstatným rysem, který Castells přehlíží, je komunikační propojení těchto čtyř vrstev: poměrně vysoká homofilie³ mezi stávajícími a novými uživateli a relativně pomalé přibývání nových uživatelů v 70. a 80. letech umožnilo poměrně funkční socializaci nově příchozích do očekávání, hodnot, norem a interpretací stávajících online komunit.⁴ Interpretace nové technologie, vepsané prvními konstruktéry do jejího designu, přítomné v očekáváních jejího dalšího vývoje a zakotvené ve specificky strukturovaných uživatelských praxích, se tak s malými obměnami⁵ udržovaly v rostoucí komunikační síti tehdejších uživatelů (nejpopulárnějšími e-mailovými konferencemi na tehdy ještě armádní síti byly „Lidské sítě“ a „Milovníci sci-fi“) a přenášely se postupně až k prvním novinářům, popularizátorům a sociálním vědcům, tvořícím součást kultury komunitariánů.

Základními stavebními kameny rodící se „veřejné“ i vědecké reflexe sociální dimenze počítačových sítí je tudíž omezený soubor několika interpretačních schémat sahajících až k výše zmíněným vizionářům počítačových sítí. V odporu části uživatelů proti snahám o vládní/armádní kontrolu komunikace na ARPANETu v polovině 70. let, v motivacích hackerského odporu proti privatizačním snahám korporací a vládní kontrole technologie v 80. letech, v důvodech legislativní podpory komercializace a šíření počítačových sítí ze strany tzv. Atari demokratů v USA od poloviny 80. let, v dokumentech státních

3 Podle teorie difúze inovací přispívá vyšší podobnost (tj. vyšší míra homofilie) k větší pravděpodobnosti komunikace, porozumění a přijetí inovace včetně na ni navázaných významů (Rogers 2003).

4 Příklady vyrovnávání se s problémem utváření a uchování stabilních komunikačních prostředí může čtenář najít např. u Hauben – Hauben (1997).

5 Technologie počítačových sítí nebyla zkonstruována jako komunikační, ale pracovní nástroj; k přepisu významu došlo v první polovině 70. let po zjištění, že téměř nikdo nevyužívá očekávané sdílené programování a přenosovou kapacitu stále více využívá původně doplňková technologie e-mailu.

informačních politik od 90. let, v dokumentech publikovaných organizacemi správy a podpory dalšího šíření internetu (dnes zejména *Internet Society*⁶) – tam všude lze identifikovat minimálně tři⁷ elementární interpretační schémata (dále zkráceně jako elementy) relevantní vzhledem k tématu tohoto textu. Prvním elementem je *technodeterministický předpoklad inherentního účinku*, tzn. předpoklad, že určitý technologický artefakt má přesně dané sociální účinky nezávislé na kontextu užití, v našem případě vliv na kvalitu života v oblasti navazování a udržování sociálních vztahů. Druhým, odvozeným elementem je *představa počítačové sítě jako nástroje osvobození*, v tomto případě osvobození od překážek, jež sociálnímu životu staví zakotvenost v určité lokalitě a v určitém těle. Konečně třetím elementem je *představa opětovného propojení odcizené a moderní dobou roztrhané společnosti do aktualizované formy romantizované tradiční komunity* (ať už zájmové, národní nebo globální).⁸ Klasickým textem ztělesňujícím tuto tradici přemýšlení je kniha Howarda Rheingolda *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier* z roku 1993. Na základě zobecnění své zkušenosti s diskusním serverem WELL⁹ zde představuje počítačové síť jako místo pro formování nového typu společnosti vzájemnosti a podpory, který vyrůstá z déle trvajících diskusí mezi relativně stabilní skupinou uživatelů spojených sdíleným zájmem. Na rozdíl od ostatních technologických inovací vracejí dle Rheingolda virtuální komunity modernímu člověku „smysl pro ducha spolupráce“ (Rheingold 2000: kpt. 4).¹⁰ Takto zřetelně formulovaná představa internetu jako nástroje, který modernímu člověku navrácí teplo pospolitostních vazeb, však během devadesátých let postupně ustupuje a dnes ji prakticky nenajdeme. Klasickým vysvětlením, které u nás najdeme např. u Macka (1999), je zrání a „střízlivění“ vědecké reflexe, která se nemá v prvních fázích zájmu o nový objekt o co opřít, chybí jí dostatečná empirická evidence a navázání na starší relevantní výzkumné tradice (viz také níže). Je ale také možné, že vývoj vědecké reflexe, alespoň částečně, odráží změnu sledovaného objektu, což v tomto případě znamená postupné mizení komunitních forem online sociability v devadesátých letech, dokonané prostřednictvím nástupu online platform pro správu sociálních sítí¹¹ v minulém desetiletí? K problematice dnešní validity pojmu virtuální komunita se vrátíme později, nyní se stručně podíváme na druhý vliv určující podobu počátků diskuse – specifické kulturní milieu, které prostupuje chápání vlivu komunikační inovace ve Spojených státech, tedy v zemi, kde vznikl nejen internet, ale kde se fakticky zrodila i diskuse o jeho sociálních účincích.

6 Viz Internet Society (2013).

7 Takovýchto elementárních předpokladů či interpretačních schémat můžeme najít více, v hlavním textu uvádím jen tři relevantní vzhledem k tématu článku. Dalším nezanedbatelným elementem byla *představa virtuálního prostoru jako geograficky a politicky odděleného místa*, u části uživatelů-konstruktorů navazujících na první tři kultury hrála významnou roli také *představa o nutnosti oddělení dalšího vývoje internetu a možnosti kontroly obsahu od státních a korporátních zájmů* (tzn. od dvou centrálních institucí industriální éry usilujících o udržení industriálního systému mocenských vztahů).

8 Veřejné i vědecké diskuse 90. let nicméně nelze redukovat na bezmyšlenkovité recyklace výše uvedených elementů; ty je třeba chápat spíše jako hraniční kameny, vymezující prostor diskusí a vytvářející typickou osu sporu, který představují níže.

9 Diskusní server the Whole Earth Electronic Link (zkr. WELL) byl založen 1985 a je dodnes v provozu jako neanonymní online komunita, čítající přes dva a půl tisíce členů. WELL není tematicky vyhraněný, komunikace probíhá prostřednictvím diskusních fór. Díky komunitnímu duchu, vysoké úrovni netikety a propojení online komunikace s offline setkáváním byl často chápán jako ukázková virtuální komunita (viz <http://www.well.com/>).

10 Na obhajobu Rheingolda je ovšem třeba poznamenat, že inherentní účinky technologie vidí paradoxně jen jako potenciál, který může, ale nemusí být lidmi dobře využit.

11 Angl. *social networking sites* (zkr. SNS).

Snad každá komunikační inovace se ve Spojených státech stala v prvních fázích svého rozšíření obětím beránkem, jemuž byl připisován nárůst odcizení mezi lidmi, podíl na pokračujícím rozpadu pospolitostních vazeb, růst množství osamocených lidí atp. Překrývající se masové rozšíření rádia, telefonu a automobilu bylo např. spojeno s rozšířenými obavami založenými na představě rozpadu místních sociálních vazeb (Fischer 1997: 114; Wang – Wellman 2010: 1149). Domestikace televizoru byla dlouho doprovázena představami o rozbité rodinné komunikaci, rezignaci na veřejný život, defektní socializaci dětí a odcizeném osamoceném divákovi tvořícím součást jednodílné masy (Neuman 1995: xii–9; Croteau – Hoynes 2003: 240–241). Podobnou reakci najdeme i během rychlého šíření internetu v první polovině 90. let: v *The Wall Street Journal* z 15. listopadu 1993 se dočteme, že „s tím, jak mizí potřeba kontaktu tváří v tvář, může propojování každého s každým v elektronickém éteru vést k odloučení lidí v míře dosud nebývalé“ (Hays 1993). A ve vydání *Boston Globe* z ledna téhož roku ředitel *Trends Research Institute* Gerald Celente tvrdí, že: „Lidé jsou stále více izolovaní od vnějšího světa, a to obrazně i doslova. Než aby se zabývali dalšími lidmi, interagují raději s věcmi“ (Cobb 1993).

Během 90. let se tedy diskuse o vlivu užívání internetu na sociabilitu vede převážně mezi stoupenci utopického scénáře všeobecné komunikace ústící do konce osamělosti a zastánci dystopických vizí o digitální verzi masové společnosti, v níž odcizení jedinci sedí osamocně před poblikávajícími počítačovými obrazovkami (podobně Castells 2001: 116–117; Fisher – Wright 2001; Haythornthwaith – Wellman 2002: 4; Quan-Haase – Wellman – Witte – Hampton 2002: 293; Katz – Rice 2002: 6–12; Rainie – Wellman 2012: 126–127; pro příklady viz Putnam 2000: 171–172 a Anderson 2005). Proč ale do tohoto binárního schematismu upadala i vědecká diskuse? Kromě již zmíněné osobní vazby prvních výzkumníků-popularizátorů na tehdejší online komunity byly dalšími příčinami zejména (i) nedostatek kvalitních empirických dat, (ii) uvažování o proměně sociability v rámci teze o informační společnosti jako společnosti nového typu, (iii) neadekvátní zobecňování osobní zkušenosti a poznatků z doby předcházející masivnímu nárůstu uživatelů a (iv) přehnané extrapolace vysvětlitelné dobovým kontextem všeobecného nadšení pro internet v podmínkách jeho rapidního šíření a vývoje.¹²

Počáteční spíše populární debata získala na přelomu 90. let a prvního desetiletí odezvu v požadavku najít střízlivou, vědecky přesnou a daty podloženou „syntopickou“ odpověď (Castells 2001: 117, DiMaggio – Hargittai – Neuman – Robinson 2001: 314–319; Katz – Rice 2002: xx; od Katze a Rice také pochází pojem „syntopie“ odkazující mj. k empiricky zakotvenému poznání reálného vlivu informatizace na společnost). Ačkoli se může zdát, že výzkum vlivu internetu na sociabilitu k dnešnímu dni vygeneroval spíše značně roztržštěnou a vnitřně rozpornou spleteninu dílčích zjištění, lze dle mého názoru z této spleti odvodit několik hypotéz, jež v případě, že by byla prokázána jejich platnost, odpovídají různým způsobem na tři základní otázky: (1) Jaká je přidaná hodnota užívání internetu v oblasti sociálního života (tj. zda a jakým způsobem internet obohacuje či snižuje sociabilitu uživatele)? (2) Jak jsou v populaci rozloženy zisky z užívání internetu jako média interpersonální komunikace (tj. zda někdo a kdo profituje více z komunikačního aspektu internetu)? (3) A jaký je vztah mezi účinky internetu a dlouhodobějšími změnami sociálního života (tj. jakou roli internet hraje v současných proměnách převažujících vzorců sociálního chování)?¹³

12 Tento výčet je upravenou a rozšířenou verzí důvodů, které najdeme u Castellse (2001: kpt. 4). Do Castellsova výčtu je přidán důvod (ii), který je podrobněji rozepsán v Lupač (2013).

13 Zdrojovou literaturou pro utřídění hypotéz spadajících pod první dvě otázky jsou Nie – Hillygus – Erbring 2002:

3. Jak?

V reakci na první otázku se zformovaly tři hlavní odpovědi, dominující dosavadnímu výzkumu v této oblasti: *výtlačková* (či *hydraulická*) *hypotéza*, *hypotéza nárůstu* a *doplňková hypotéza*.¹⁴ Logiku těchto odpovědí a validitu empirické opory nejprve postupně představím v pořadí, které mi umožní v závěru této části dojít k syntéze,¹⁵ počítající s uvedenými argumenty a jejich problémy.

Výtlačková hypotéza vychází z obtížně vyvratitelného předpokladu, že den má 24 hodin a čas věnovaný užívání internetu tedy musí být získán na úkor času věnovaného původně jiným aktivitám, v tomto případě zejména s rodinou a s přáteli. Starší empirická pokrytí významného vlivu televize na časový rozvrh,¹⁶ na ně navazující spor o negativní vliv televize na společenský život¹⁷ i dlouhotrvající diskuse o úpadku pospolitostních vazeb a zájmu o věci veřejné¹⁸ představovaly plodné podhoubí, z něhož mohla tato hypotéza ve svých počátcích bohatě čerpat. Významnými oporami se staly pasáže o negativním vlivu užívání internetu na sociální kapitál z Putnamovy práce *Bowling Alone* z roku 2000, zjištění z tzv. HomeNet studie z roku 1998 (nazývaná také Krautova či pittsburghská) o horší kvalitě života uživatelů a srovnávací analýzy časových deníků z konce 90. let, spojené zvláště se jménem stanfordského sociologa Normana Nie (Nie 2001; Nie – Hillygus 2002; Nie – Hillygus – Erbring 2002).

Bližší pohled na *Bowling Alone* překvapí, neboť využívání této studie jako zástupce výtlačkové hypotézy je zcestné. Putnamův vztah k otázce vlivu internetu na sociabilitu lze nejlépe charakterizovat jako střízlivý, ambivalentní a velmi opatrný: (a) vývoj internetu řadí mezi tři hlavní proti-trendy, které vytvářejí potenciál zvrácení nepříznivého trendu poklesu sociálního kapitálu v USA; opakovaně se dočteme, že (b) internet sám o sobě nic nezpůsobuje a je jen nositelem určitého potenciálu, že (c) stávající empirická evidence o vztahu mezi užíváním internetu a společenskou participací není dostačující pro formulaci jednoznačných závěrů a že (d) internet představuje pravděpodobně pouze komplement, a nikoli náhražku komunikace tváří v tvář (Putnam 2000: 166–180). Podle Putnama je klíčové „najít způsob, jak využít internet nikoli k nahrazení, ale spíše k posílení lokálně vázaných, na interakci tváří v tvář založených a trvalých sociálních sítí“ (tamtéž: 411). Z těchto důvodů je tedy interpretace Putnamovy studie jako zástupce výtlačkové hypotézy nesprávná;¹⁹ autoři, kteří se vůči němu vymezují jako vůči typickému zástupci

216–217; Quan-Haase – Wellman – Witte – Hampton 2002: 291–297; Lee 2009: 510–515. Rozdíl mezi první a třetí otázkou spočívá v perspektivě: zatímco řešení první otázky je rámováno metodologickým individualismem, třetí otázku je třeba nahlížet z perspektivy proměn struktury a dynamiky skupinového života.

14 Angl. *displacement* nebo *hydraulic hypothesis*, *increase hypothesis* a *supplement hypothesis*.

15 Pojem syntéza je v tomto textu chápán v širším smyslu, tedy nikoli jako specifická rešeršní metoda systematické analýzy studií na dané téma, ale jako obecný vědecký postup práce s informacemi. V tomto textu provedená syntéza spadá na pomezí narativního a systematického přehledu, při výběru textů ke zpracování byly aplikovány kvalitativní kritéria (dostatečná metodologická kvalita, průkaznost výsledků, existence více studií s podobnými či stejnými závěry, citovanost studie), funkční kritéria (přidaná hodnota zjištění ve studii vzhledem k posuzovaným hypotézám) a zúročeny předchozí snahy o systematizaci poznání v oblasti (viz např. pozn. 12).

16 Pro přehled základních zjištění viz Robinson, Kestnbaum, Neustadt a Alvarez (2002: 245).

17 V devadesátých letech v této diskusi na jedné straně stály McLuhanovská argumentace Neila Postmana (1999) a Putnamovy studie z poloviny devadesátých let argumentující poměrně jednoznačně v neprospěch televize (Putnam 1995a, 1995b), na straně druhé pak série dílčích empirických proti-studií (např. Norris 1996; Shah 1998; Uslaner 1998; Moy – Scheufele – Holbert 1999).

18 U nás viz např. Keller (2010), Giddens (1998: 75-81, 104-107).

19 Tato stylizace Putnama mohla být způsobena jeho dřívějším poměrně ostrým odsouzením negativního vlivu televize na sociální život Američanů (viz výše).

tohoto stanoviska, buď opatrně vybírají vhodné části z jeho textu (např. Katz – Rice 2002: 116–117, 155–158 a 331), nebo přímo hrubě vytrhávají Putnamovy výroky z kontextu a neakceptovatelným způsobem dezinterpretují jeho stanovisko k problému (srov. Putnam 2000: 221 a Mossberger – Tolbert – McNeal 2008: 50).

Robert Kraut s týmem spolupracovníků v letech 1995–1996 sledoval prostřednictvím longitudinální studie účinky užívání internetu u 169 obyvatel pittsburghských předměstí, kteří předtím internet nepoužívali a jimž bylo poskytnuto připojení k internetu a potřebné technické a programové vybavení včetně manuálů. Studie zaměřená primárně na změny v oblastech sociálního života a psychické pohody přišla s překvapivým zjištěním, pro které Kraut a kol. ve stejnojmenném článku z roku 1998 užívají označení *internet paradox*. I když byl internet užíván převážně jako komunikační nástroj, byla vyšší intenzita užívání²⁰ spojena s poklesem komunikace v rodině, se snížením objemu interakcí s lidmi mimo rodinu a s nárůstem deprese a pocitu samoty (Kraut a kol. 1998). Tato studie se stala široce diskutovanou i mimo akademické kruhy a spustila vlnu dalších výzkumů mířených na otázku účinků užívání internetu na psychickou pohodu a sociabilitu v rodině i mimo ni. Kritika na sebe nenechala dlouho čekat, hlavní problém studie byl spatřován ve sledování uživatelů-nováčků, kteří ještě neuměli s technologií dobře zacházet, a tato pro ně tedy představovala větší časovou zátěž a zdroj frustrace (např. Castells 2001: 123–124; Katz – Rice 2002: 331–332). Obecnou platnost výsledků odmítli v roce 2002 i Kraut a kol. na základě opětovných měření v pokračující HomeNet studii a výsledků druhého longitudinálního experimentu, v němž byly reflektovány hlavní metodologické problémy z první HomeNet studie (Kraut a kol. 2002). V této druhé zprávě autoři došli k opačným závěrům na úrovni celé populace uživatelů, přidaná hodnota užívání internetu se však ukázala jako závislá na mírách extravertze a sociální podpory v okolí respondenta.²¹ I přes mohutnou kritickou reakci první studie dodnes patří k centrálním, tzn. dosud nejvíce citovaným textům na tomto výzkumném poli.²²

Jako poslední pilíř výtlakové hypotézy tedy zůstal pokračující výzkum změn v čase věnovaném rodině a přátelům. Jeho výsledky jsou ale ve vztahu k platnosti výtlakové hypotézy nejednoznačné:²³ pokles se zřejmě týká zejména času stráveného s rodinou, nikoli již tak s přáteli, z nesociálních aktivit je velká shoda v úbytku času stráveného u televize. Konsensus naopak nepanuje ohledně několikrát referovaného úbytku času věnovaného individuálním aktivitám, jako jsou příprava jídla, domácí práce a spánek. Případná obecná platnost výtlakové hypotézy je navíc omezena čtyřmi dalšími faktory. Za prvé, čas u internetu je zde chápán jako individuální aktivita, přičemž sociální život je redukován na bezprostřední sociální interakci, opomíjí se tedy nové formy mediované sociální interakce, resp. nejsou chápány jako srovnatelné. Za druhé, komunikace

20 Intenzitou užívání je myšlen průměrný čas trávený za určitou typickou časovou jednotku (průměrný den, průměrný týden, včera) užíváním internetu. Uživatelskou zkušeností je dále v textu myšlena délka užívání internetu v letech.

21 Negativní efekty užívání internetu po počáteční fázi zmizely a uživatelé naopak začali od technologie získávat; je ovšem třeba připomenout, že uživatelé v obou šetřeních druhé studie stále vykazovali zvýšenou úroveň stresu. U introvertů a jedinců s malým sociálním zázemím došli autoři k podobným závěrům jako v první studii.

22 K 1. 10. 2013 evidovala služba Scholar Google přes 4 tisíce citací první Krautovy studie, z toho 800 v letech 2010–2012. Největší vliv původní studie požívá v oblastech spíše psychologického výzkumu vlivu užívání internetu na psychickou pohodu, samotu a depresi (např. Moody 2001; Kim – LaRose – Peng 2009; Stepanikova – Nie – He 2010).

23 Uvedené shrnutí využívá zjištění uvedená v DiMaggio – Hargittai – Neuman – Robinson 2001: 314–316; Robinson – Kestnbaum – Neustadt – Alvarez 2002; Robinson – Nie 2002: iv–vi; Robinson – deHahn 2006; Kennedy – Smith – Wells – Wellman 2008: iv; Lee 2009: 520–522; Stepanikova – Nie – He 2010: 329–330; WIP 2010: 180–183.

prostřednictvím internetu je chápána jako informačně chudší a méně obohacující než kontakt tváří v tvář (nově viz Turkle 2011). Tento předpoklad lze oslabit poukázáním na to, že internet je užíván nejvíce ke komunikaci s osobami, které dobře známe, a zpevňuje tak sociální vztah obohacením a vyšší frekvencí vzájemné informační výměny.²⁴ Za třetí, vychází se z předpokladu, že kvalita sociálního života odpovídá kvantitě příslušného času, přičemž se opomíjí možnost, že by úbytek času věnovaného bezprostřední komunikaci s přáteli a rodinou mohl být kompenzován vyšší kvalitou výsledného časového rozvrhu či širším portfoliem kontaktů (Haddon 2004: 66–67, 79–81; Lee 2009: 525). Za čtvrté, na přímou otázku změny kontaktu nebo společného času s rodinou či přáteli v důsledku užívání internetu převážná většina respondentů odpovídá prostřednictvím odpovědi, že „zůstal stejný“. Bez povšimnutí by zde také neměl zůstat fakt, že zbývající respondenti se v odpovědi na tuto otázku častěji kloní k negativnímu vlivu, pokud se ptáme na změnu ve společně tráveném času, ale pokud se ptáme na změnu v kontaktu, přiklání se více k vlivu pozitivnímu – a to jak u rodiny, tak u přátel (Kennedy – Smith – Wells – Wellman 2008: 25–27; UCLA 2004; WIP 2010: 172–179). Výhradní orientace na čas tedy zkresluje podstatu reálně probíhajících změn v sociálním chování; začlenit tato zjištění do jednotného modelu by vyžadovalo opustit model sociability pracující s představou času rozděleného mezi několik zřetelně vymezených a stabilních sociálních skupin.

Hypotéza nárůstu vychází z chápání internetu jako nástroje vytváření, koordinace a udržování sociálních vazeb, který má pozitivní vliv na sociální kapitál, velikost a diverzitu egocentrické sociální sítě, čas trávený s přáteli či sociální kontakt.²⁵ Je to právě tato hypotéza, jejíž přijetí je podmínkou zachování jednoho ze základních kamenů stavby současné teorie informační společnosti, teze o *digitální propasti*²⁶ a na ně navázaných informačních politik.²⁷ I když v její prospěch hovoří širší portfolio podpůrných studií, než je tomu v případě výtlakové hypotézy, jsou obě tyto hypotézy variacemi na tvrzení o plošném negativním či pozitivním vlivu internetu na sociabilitu. Kritika platnosti hypotézy nárůstu tedy může být podobná jako v případě výtlakové hypotézy: již víme, že většina respondentů nevnímá v souvislosti s užíváním internetu žádnou podstatnou změnu, co se týče sociálního kontaktu či společně tráveného času. Podobně více než polovina (amerických) teenagerů i rodičů vyjádřila v roce 2004 nesouhlas s názorem, že internet může teenagerům pomoci zlepšit kvalitu jejich života (Lenhart – Madden – Hitlin 2005: 13; podobně také Kennedy – Smith – Wells – Wellman 2008: 25–26). Navíc některé pozdější studie (Kennedy – Smith – Wells – Wellman 2008: 18–19; Wang – Wellman 2010)

24 Tento argument pochází od Rainie a Wellmana (2012: 120), jeho empirická opora je uvedena níže v textu.

25 Např. studie z *Pew Internet & American Life Project* od Rainie a kol. 2000: 20–22; Boase – Horrigan – Wellman – Rainie 2006: 9; Hampton – Sessions – Her – Rainie 2009; na maďarských datech potvrdili hypotézu nárůstu Albert – Dávid – Molnár 2008; explicitně takto formulují vztah mezi užíváním internetu a sociabilitou také Rainie a Wellman (2012: 146). Pro přehled dalších studií podporujících tuto hypotézu viz Lee 2009: 512 a Wang – Wellman 2010: 1151. Navýšení času stráveného s přáteli při současném užívání internetu se vysvětluje tzv. *hypotézou efektivit* (angl. *efficiency hypothesis*), kdy internet jako nástroj vyšší komunikační a pracovní efektivitě umožňuje i přes výskyt této nové činnosti ušetřit čas, který je následně trávený například s přáteli (Nie – Hillygus – Erbring 2002: 216).

26 Angl. *digital divide*. Dle této teze je nerovný přístup k internetu novým, samostatným zdrojem sociální nerovnosti (tj. systému nerovné distribuce zdrojů a šancí), který vyžaduje intervenci, ať už státní, či nevládních organizací. Viz Waschauer 2003; van Dijk 2005.

27 Současná teorie informační společnosti a z ní vycházející informační politiky předpokládají, že přístup k internetu je podmínkou udržení či zlepšení kvality života. Bez tohoto předpokladu by bylo obtížné obhájit tezi o společnosti nového typu, v níž je technologickou páteří společenské organizace a přístupu ke zdrojům infrastruktura IT (srov. Castells 2000, 2001; van Dijk 2006). Podrobněji viz Lupač 2013.

dospěly k závěru, že nárůst počtu přátel v posledních letech se u uživatelů a ne uživatelů či mezi různě intenzivními uživateli významně nelišil. Vztah mezi užíváním internetu a sociabilitou se dále zdá být úzce spjat s uživatelským profilem online činností – u uživatelů věnujících se na internetu spíše soliterním činnostem (čtení zpráv, e-bankovníctví, sledování online videí atp.) dochází ke zhoršení sociability, zatímco u průměrně aktivních uživatelů nedochází k žádné změně, nebo lze spatřit známky zlepšení, které jsou připisované v rámci hypotézy nárůstu obecně uživatelům jako takovým.

Ke zhoršení sociability dochází také u uživatelů věnujících se excesivně komunikaci přes internet, nejpravděpodobněji z časových důvodů (Quan-Haase – Wellman – Witte – Hampton 2002; Warschauer 2003: 159–160; Zhao 2006).²⁸ Tyto rozdíly můžeme vysvětlit pomocí hypotézy, kterou bychom mohli nazvat *substituční: internet nemůže přispívat ke zvýšení kvality života ve všech oblastech z důvodů omezeného množství času a individuálních preferencí, neboť intenzivní využívání jedné funkce je doprovázeno nulovým, či dokonce záporným přínosem v případě funkcí jiných*. Můžeme si tak např. představit uživatele, u něhož je intenzivní online komunikace spojena s poklesem informovanosti, školního prospěchu, pracovní efektivity atp. Samostatným problémem, spojeným úzce s intenzivním užíváním internetu, je pak závislost na internetu, které se u nás systematicky věnuje tým výzkumníků soustředěný okolo Davida Šmahela z Masarykovy univerzity (např. Blinka – Šmahel 2010; Šmahel – Brown – Blinka 2012; Blinka 2014). Přímá úměra mezi intenzitou užívání internetu a kvalitou života, předpokládaná v dosud nejpracovanějším používaném modelu digitální propasti od holandského sociologa Jana van Dijka (2005),²⁹ se tak zřejmě po překročení určitého prahu obrací v úměru nepřímou.³⁰ Na celospolečenské úrovni se pak zdá, že rozšíření internetu nepřispělo významně k prolomení dvou dlouhodobých negativních aspektů moderního života: míra sociální izolace se (ve Spojených státech) dle *Pew Internet & American Life Project* od roku 1985 nezměnila, přičemž mezi uživateli internetu či mobilu je stejná jako ve zbytku populace (!), a velikost jádrové sítě, tj. počet lidí, s nimiž je možné prodiskutovat důležité věci, se za tuto dobu dokonce snížila (Haddon 2004: 79; Hampton, Sessions – Her – Rainie 2009). Ke stejnému závěru o vývoji diskusní sítě v tomto období došli také McPherson, Smith-Lovin a Brashears (2006); nezávislost míry sociální izolace a užívání internetu potvrzuje dřívější studie Loges a Young (2001). Lze pomocí jednotného vysvětlení obsáhnout zjištění spadající pod hypotézu nárůstu i výtlačkovou hypotézu, a to včetně jejich slabin? Odpověď podle mého názoru nabízí právě *doplňková hypotéza*, kterou její centrální zastávce Barry Wellman chápe jako nástroj pochopení současných proměn sociability bez nutnosti přisuzovat internetu jednostrannou, revoluční roli.

Doplňková hypotéza vidí internet jen jako *další* komunikační a informační nástroj, který lidé do svého sociálního života začlenili jako doplněk k ostatním komunikačním a informačním kanálům – stejně jako tomu bylo v minulosti např. s telefonem. Podle zjištění podporujících platnost této hypotézy je internet reálně využíván spíše k udržování stávajících sociálních vztahů než k vytváření vztahů nových (Wellman – Quan-Haase – Witte – Hampton 2001; Quan-Haase – Wellman – Witte – Hampton 2002; Gross 2004: 642; Haddon 2004: 78–79; Kennedy – Smith – Wells – Wellman 2008: 25; Shields – Kane 2011).

28 Podobně byl identifikován diferencovaný vliv na úrovni psychické pohody v psychologicky zaměřených studiích uvedených níže u kompenzační hypotézy.

29 Pro českého čtenáře tento model představuje Lupač (2008).

30 Tuto představu by podporovalo i zjištění z nedávné studie od van Deursena, van Dijka a Peterse (2011) o nulovém vlivu intenzity užívání internetu na schopnost strategicky internet využít ve svůj prospěch.

Velkou předností doplňkové hypotézy je odstup, při němž nedochází k nereflektované redukci ICT na internet a nejsou opomíjeny další, často hojně užívané komunikační prostředky jako třeba telefon. Dobře je to patrné například v obecném tvrzení Rainieho a Wellmana (a nejde díky kontextu již uvedených informací o banalitu), že „lidé si organizují svoji komunikaci v závislosti na kontextu svého komunikačního partnera a používají větší množství komunikačních prostředků, z nichž si volí ty nevhodnější pro danou situaci“ (Rainie – Wellman 2012: 97). Otázkou se pak stává, čím je specifické rozhodnutí užít ke komunikaci právě internet, a ne další dostupné komunikační kanály. I když může vést v průměru k menšímu snížení času věnovanému blízkým osobám, spočívá přidaná hodnota internetu v možnosti rychlé zpětné vazby a v relativně nízkých nákladech na komunikaci, zejména na větší vzdálenost. Dříve významné negativum nižší mobility koncových zařízení (zejména v případě notebooků a pevných stanic) dnes mizí s rozšířením připojení k internetu přes mobilní telefon, a to zejména u populací s nižším sociálním statutem a v oblastech s nízkou úrovní rozvoje klasických komunikačních infrastruktur (viz Livingstone – Parker – Fox 2009; de Lanerolle 2012). Na druhé misce vah při volbě užití internetu ke komunikaci zůstává nižší informační hustota (zejména při písemných formách online komunikace) a nižší reaktivita při využívání asynchronních forem online komunikace (e-mail, diskusní fóra atp.).³¹ V tomto světle je pochopitelné, proč se telefon a bezprostřední komunikace využívají častěji než internet při řešení osobně důležitých věcí a pro komunikaci s osobami žijícími v blízké vzdálenosti a proč přidaná hodnota internetu spočívá zejména v oblasti slabých vazeb a v navýšení objemu komunikace s osobami žijícími ve větší vzdálenosti (Hampton – Wellman 2002; Quan-Haase – Wellman – Witte – Hampton 2002; Haddon 2004: 80; Lenhart – Madden – Hitlin 2005: 31; Boase – Horrigan – Wellman – Rainie 2006: 11–14; Hampton – Sessions – Her – Rainie 2009). Konfrontací empirické evidence spojené se třemi uvedenými hypotézami tedy můžeme uzavřít prozatímní odpovědi, že přidaná hodnota užívání internetu v oblasti sociálního života není v populaci rovnoměrně rozložená a je silně navázaná na sociální chování uživatele, tj. výše uvedené argumenty hovoří ve prospěch doplňkové hypotézy.

4. Pro koho?

Přijetí doplňkové hypotézy svým způsobem odpovídá i na otázku, jak jsou v populaci rozloženy zisky z užívání internetu jako média interpersonální komunikace. Na tuto otázku se v minulosti zformovaly tři odpovědi.

První, kompatibilní s hypotézou nárůstu, je odpověď pracující s předpokladem inherentního účinku: z užívání internetu profitují všichni uživatelé stejnou měrou, protože technologie má vlastní, inherentní přidanou hodnotu co se týče vlivu na sociabilitu (Lee 2009: 511–513).

Druhá odpověď, zformulovaná do podoby tzv. *kompenzační hypotézy*³², vychází z předpokladu, že přidaná hodnota internetu se neprojeví ani tak u jedinců sociálně silných, jako spíše u jedinců introvertních, nesmělých či sociálně vyloučených, jimž pomůže překonat počáteční bariéry ostychu, komunikačních problémů a předsudků. Dle dosavadních

31 S modelem výběru média vycházejícího z kontextově specifických potřeb a uspokojení uživatelů zvažujících slabé a silné stránky dostupných médií pracuje například teorie užívání a uspokojení (angl. *uses and gratification theory*), u nás podrobněji představená v českém překladu McQuaila (McQuail 2009: 434–439). Většina studií pracujících s touto teorií ale zjišťuje či ověřuje základní dimenze uspokojení, spojené s motivací užít internet (např. Cho – Zúñiga – Rojas – Shah 2003; Stafford – Stafford – Schkade 2004), případně zkoumá uspokojení specifická pro různé komunikační kanály na internetu (např. Quan-Haase – Young 2010)

32 Angl. *social-compensation hypothesis*.

výzkumů internet vskutku díky případné anonymitě a nižším počátečním nákladům na navázání komunikace umožňuje osamělým, nesmělým a sociálně úzkostlivým jedincům snazší realizaci sociální komunikace i vyšší pravděpodobnost jejího pokračování: tyto skupiny díky užívání internetu vykazují ve srovnání s uživateli internetu či více sociabilními uživateli větší přírůstek otevřenosti, podpory a příjemného pocitu z komunikace než skupiny sociálně silnější. Zjištění pozitivního přínosu jsou ale problematická ze tří důvodů: za prvé, větší přírůstek ve srovnání se sociálně zdatnými je dán nižší počáteční absolutní hodnotou, za druhé, výraznější využití komunikačních možností internetu se týká jen části uživatelů vykazujících nízkou sociabilitu a za třetí, pozitivní účinky zůstávají omezeny na oblast online komunikace, nepřenášejí se do offline sociálních interakcí a jsou spojeny s přemístěním seberealizace do online prostoru, setrváním v situaci osamění, vyšší pravděpodobností excesivního a problémového užívání internetu, nižší kvalitou života a mírným nárůstem deprese (Amichai-Hamburger – Wainapel – Fox 2002; Kraut et al. 2002; Morahan-Martin – Schumacher 2003; Caplan 2007; Baker – Oswald 2010; Weidman et al. 2012). Sociálně vyloučeným pak nemusí přístup k ICT pomoci vůbec, jak ukázala Claire Bure z Univerzity v Edinburghu ve své studii o užívání internetu a mobilních telefonů skotskými bezdomovci. Dle výsledků jejího výzkumu si sociálně vyloučení paradoxně „přivlastňují a domestikují technologie způsobem, který posiluje vzorce a praxe jejich každodenního života, takže přístup k ICT ani vlastnosti této technologie samy o sobě nemohou změnit jedincovu situaci“ (Bure 2005: 123).

I zde je tedy vliv ICT na sociabilitu zřejmě nutno koncipovat nikoli jako vliv nezávislé síly vyvěrající z inherentních vlastností dané technologie, ale jako výslednici do určitých kontextů zasazené interakce využitelných potenciálů³³ ICT a sociálních vlastností uživatele. Kompatibilní s tímto předpokladem, a tím i s doplňkovou hypotézou, je *hypotéza bohatší zbohatnou*,³⁴ jejíž základní empirickou oporou je série zjištění, že hlavním prediktorem změny sociability v důsledku užívání internetu je předchozí sociální dovednost a s ní spojená velikost sociální sítě, zatímco přidaná hodnota samotného internetu je minimální či nulová (Matei – Ball-Rokeach 2002; van Dijk 2005: 171–172; Lee 2009; podobně také Kraut a kol. 2002 v případě participace na komunitním životě).

Výše uvedené odpovědi na první dvě základní otázky (jak? a pro koho?) lze shrnout následovně:

- *Internet působí jako prostředek-zesilovač specificky strukturované transformace sociálního života, nikoli jako nosič vlastní přidané hodnoty, kterou by v důsledku použití obohatil či ochudil uživatelé.*
- *Distribuce výhod z užívání internetu je tedy v dané populaci silně odvislá od distribuce relevantních zdrojů, která předchází jeho rozšíření a užití.*

Možnost obecné platnosti tohoto závěru podporuje nedávné zjištění van Deursena, van Dijka a Peterse (2011), že úroveň strategických dovedností, klíčových pro změnu kvality života díky užívání internetu, je zřejmě nezávislá na uživatelské zkušenosti a intenzitě užívání. V oblasti vlivu internetu na politickou angažovanost Hindman (2005) poměrně přesvědčivě ukazuje zásadní vliv předchozí motivace, aktivismu, vlivu a sociálního statusu na úspěšné politické využívání internetu. Na úrovni globální digitální propasti obec-

33 Souslovím využitelný potenciál překládám anglický termín *affordances* spadající pod *science and technology studies*. Využitelný potenciál internetu v oblasti sociability shrnují Boase a Wellman (2006: 710–711).

34 Angl. *rich-get-richer hypothesis*.

nou platnost tohoto závěru dále podporují zjištění, že „již bohaté, konkurenceschopné a demokratické státy a firmy s vysokým statusem jsou nejpravděpodobnějšími příjemci výhod z šíření nového média“ (Guillén – Suaréz 2005: 697). Sociální důsledky šíření internetu v oblasti sociální nerovnosti se tedy zdají být v souladu s jedním ze základních zjištění výzkumu společenských důsledků šíření inovace v rámci teorie difúze inovací: „*Následky difúze inovace obvykle zvětšují socioekonomické rozdíly mezi segmenty příjemců nižšího a vyššího socioekonomického statusu*“ (Rogers 2003: 460–461, kurzíva Rogers).

Protože je přijetí doplňkové hypotézy podmíněno začleněním účinků internetu do obecnějšího rámce zkoumání evoluce sociability v moderní společnosti, podívejme se stručně i na tuto problematiku.

5. Zasítovaný individualismus a jeho odvrácená tvář

Až do začátku 90. let bylo užívání počítačových sítí díky jejich geografii a uživatelské náročnosti převážně v rukou lidí pocházejících z okolí univerzitních a výzkumných pracovišť po celém světě (s pochopitelnou dominancí USA). Podobnost zájmů, přesvědčení a hodnot uživatelů 70. a 80. let přiblížila realitu velmi blízko snu o sociální revoluci způsobené možností geograficky neomezené, tvořivé, počítačem zprostředkované a sdíleným zájmem motivované lidské interakce. Díky propojenosti a velikosti prvních počítačových sítí tyto sloužily nejen jako komunikační nástroje, ale ve svém důsledku představovaly infrastrukturu pro vytvoření nového typu komunikačního společenství, v němž se začala poměrně brzy formovat skupinová identita, skupinové normy (netiketa) a skupinové hodnoty. Na přerušený historizující výklad ze začátku tohoto textu můžeme navázat v bodě, kde jsme opustili Rheingoldův koncept virtuální komunity jako typického ztělesnění souboru interpretačních schémat, využívaných v kultuře konstruktérů-uživatelů při připisování smyslu technologickému artefaktu. Tvrdím, že realitou internetu do začátku 90. let skutečně byly virtuální komunity a relativně stabilizované diskusní prostory disponující vlastní etiketou a vysokým komunikativním potenciálem (viz Hauben – Hauben 1997; Rheingold 2000; Castells 2001: 144–155). Jejich postupný rozpad a marginalizace se značným předstihem předznamenávaly vystrízlivění, jemuž se mělo západním společnostem dostat v podobě splasknutí investiční internetové bubliny na přelomu milénia.

Obecně lze příčiny mizení tradičních online komunit připsat (a) nárůstu soukromých investic do vytváření více individualizovaných a méně komunikačních online prostor, (b) zvyšující se mobilitě a prohlubující se individualizaci ve společnosti (mobilní telefony, doprava, neoliberalismus 90. let), (c) rapidnímu nárůstu nových uživatelů od poloviny 90. let a s tím spojenému (d) rozkladu možnosti socializovat nové uživatele do netikety a specifických komunitních norem a hodnot. Společenský život tím samozřejmě z internetu nemizí, jen k jeho popisu již není pojem komunita tím nevhodnějším. Pokud je koncept komunity pro popis převládajícího vzorce sociálního chování stabilizujícího³⁵ se na hranici mezi online a offline světem nadále nevhodný (dosud se objevující citace Rheingoldovy práce je třeba posuzovat jako reminiscence historické relikvie), potřebujeme najít vhodnější konceptuální rámec.

Neadekvátnost popisu virtuálních společenství na bázi tradičních prostorově vymezených komunit vedla v 90. letech některé autory k pokusům o redefinici pojmu komunita, jenž by nebyl vázaný na omezení prostorovou blízkostí a vztahů tváří v tvář a který by dokázal lépe vystihnout realitu virtuálních společenství bez zbytečného patosu. Barry

35 Pro vysvětlení toho, proč je revoluce ICT již minulostí a současná doba interakcí mezi ICT a sociálními strukturami je spíše obdobím stabilizace, viz Lupač 2007.

Wellman, přední postava výzkumu v oblasti analýzy sociálních sítí a změn sociability, proto vymezuje komunitu jako „sítě interpersonálních vazeb, které poskytují přátelství, podporu, informace, pocit sounáležitosti a sociální identitu“ (Wellman 2001: 1). Nahrazení představy relativně stabilních sociálních skupin (odpovídají tradičnímu vymezení pojmu komunita) koncepcí sítí jako centrální formy organizace sociálních interakcí umožňuje Wellmanovi uchopit proměny sociability v komplexních procesech vývoje západních společností jako proces technologicky podmíněné restrukturační sociálních vztahů, nikoli jako pouhé vyvázání se z prostorově zakotvených tradičních pospolitostí (srov. Giddens 1998). S rozvojem mobility a komunikačních prostředků pak spojuje vývoj komunit od společenství definovaného prostorovou blízkostí (vesnice, kláštery, sousedství) přes společenství spojená s určitým místem (domácnost, práce, kluby a hospody) k dnešním společenstvím představujícím dynamické sítě vazeb centrovaných okolo jedinců (Rainie – Wellman 2012). Posledně jmenovaný typ sociability, který Wellman (2001) mohutně podporuje empirickou evidencí vývoje sociálního chování ve 20. století, nazývá *zasíťovým individualismem*³⁶.

Zasíťovaný individualismus není záležitostí posledních dvaceti let a není pouze důsledkem vlivu techniky. Podle Rainieho a Wellmana (2012) k jeho rozvoji postupně přispívaly tři revoluce 20. století: kromě revoluce mobilních telefonů a revoluce spojené s rozšířením internetu rozebírá podrobněji také revoluci sociálních sítí, spojenou s postupným nárůstem konektivity v populaci (doprava, telefon, kulturně podmíněný růst mobility), diferenciací mediálního systému spojeného s větší volností přisuzování významu a menší vázaností rolí (např. role ženy) na určitá místa a silně kontrolované způsoby chování. Role inovací v oblasti technologické infrastruktury sociálních interakcí spočívá v jednodušší správě sociálních vazeb, umožňující udržování a nepřetržitou využitelnost větších a diverzifikovanějších sociálních sítí. Je třeba ovšem dodat, že tento nárůst se týká zejména slabých vazeb. Na straně druhé je ale doprovázen pevnějším připoutáním k malé skupině přátel (zejména u mladých uživatelů) a blízkých rodinných příslušníků (zejména u starších uživatelů), kteří tvoří jádro sociálních vazeb poskytujících intimitu a základní oporu identity v podmínkách kulturního a ekonomického tlaku na vysokou mobilitu a přizpůsobivost jedince (Castells 2001; Kennedy – Smith – Wells – Wellman 2008). Koncept zasíťované individuality tak vykresluje podobný model vývoje sociability, který například Luhmann definuje jako logický důsledek adaptace individuálního systému na pohyb ve stále komplexnějším prostředí sociálních vazeb (Luhmann 2002: 17–22), který na úrovni důvěry a intimity konceptualizuje i Giddens (1998: 104–113) a k němuž docházejí v rámci svých teorií společnosti sítí i Manuel Castells (2000, 2001) a van Dijk (2006). Zasíťovaný individualismus je spojen s vyšší mobilitou, neboť sociální i prostorové přesuny již neznamenají tak velké riziko zpretrhání sociálních vazeb a s tím spojenou potenciální destabilizaci jedince. V *Networked* Rainie a Wellman dokonce tvrdí, že možnost mít neustále k dispozici velkou sociální síť vede k situaci, kdy již neexistuje žádná pevná skupina, o kterou by bylo nutné se opřít: „Ztráta pohodlí skupinové identity je vyvážena přínosem manévrovatelnosti; jednoduchost organizování skupinových činností ustoupila více namáhavé mikrokoordinaci sítí“ (Rainie – Wellman 2012: 56). Instantní a časté interakce napříč tradičními sociálními prostředky v důsledku vedou k mizení pevné hranice mezi prací a domácností, k erozi autority a ke konstantní pozornosti věnované problematice mlhavé a dnes jen obtížně uhlídatelné hranice mezi soukromým a veřejným. Zde snad

36 Angl. *networked individualism*.

můžeme nalézt vysvětlení lehce zvýšené míry stresu u uživatelů internetu, opakovaně zjišťované v psychologicky orientovaných studiích odkazovaných výše v textu.

Zde se dostáváme k odvrácené straně tohoto nového typu sociability, kterou Rainie a Wellman přehlížejí. Při zdůrazňování, že se díky zvýšené mobilitě a dostupnosti ICT ocitáme v éře „svobodných aktérů a ducha individuálního jednání“ (tamtéž: 19), nechávají autoři stranou fakt, že zdroje umožňující „svobodné jednání“ jsou v populaci velmi nerovně distribuovány. I koncept zasíťovaného individualismu je tedy třeba vnímat jako abstraktní model, který má různé podoby v různých sociálních prostředích: je „operačním systémem“ společnosti, jež „přiděluje sociální a ekonomické výhody těm, kteří se chovají jako ta nejefektivnější zasíťovaná individua“ (tamtéž: 256). Je ale také systémem, který tyto výhody odepírá lidem s alternativním životním stylem či lidem s hodnotami spojenými s komunitním životem. Při posuzování tak obecné a současně tak významné skutečnosti, jakou je kvalita života v oblasti sociálních vztahů, je třeba mít stále na paměti obecný hodnotový rámec kulturní situace, který rámuje interpretace vědeckého výzkumu. Je systém zasíťovaného individualismu žádoucí a přínosný pro všechny? A je udržitelný? Pokud si nejsme jisti kladnou odpovědí, neměla by obecná teorie směřovat spíše ke snaze o přístup nestranný nejen vůči dominantnímu sociotechnickému trendu, ale i vůči skutečnostem, jež zůstávají mimo něj?

Pokud se poučíme Wellmanovou snahou přinést realističtější obraz vlivu internetu na sociabilitu prostřednictvím zasazení tohoto tématu do širšího kontextu, rýsuji se na základě již řečeného čtyři relativně nová výzkumná témata. Prvním by mohlo být empiricky zakotvené poznání strategií, kterými se lidé stojící mimo hlavní proud zasíťovaného individualismu vyrovnávají s relativně novým prostředím, a poznání toho, jaké přínosy či ztráty pro ně toto „zaostávání“ představuje. Dalším rýsuji se výzkumným tématem je vliv vazby mezi užíváním internetu a sociabilitou na další oblasti sociální nerovnosti (či kvality života). Jako žádoucí se jeví i zmapování typů zasíťovaného individualismu (či, chcete-li, zasíťovaných individualistů), a to zejména vzhledem k výše uvedené hypotéze, že nárůst objemu času věnovanému určitému typu online aktivit může být kompenzován nerozvíjením aktivit jiného typu. Konečně, nové pole bádání se rýsuje i v návaznosti na potřebu prozkoumat vztah mezi zasíťovaným individualismem a mírou narušení hranic mezi prací a domovem, mírou psychické pohody a citlivostí na otázky spojené se soukromím.

6. Závěr

Tato studie se ve svém úvodu pokusila nově odpovědět na otázku ohledně příčin specifické orientace počátků vědecké diskuse o vztahu mezi užíváním internetu a změnou sociability, a to prostřednictvím poukázání na komunikační propojení prvních výzkumníků zainteresovaných na tomto tématu s kulturami internetu. Pokusila se dále nově uspořádat zjištění empirického výzkumu v této oblasti: předchozí podobné snahy jsou totiž buď omezeny datem svého publikování (Castells 2001), jsou rozmělněny do obecnějšího textu s širší ambicí (Rainie – Wellman 2012), nebo jsou omezeny prostorem teoretické části empirických studií zaměřených na dílčí problém (viz např. studie uvedené v pozn. 12). Výsledkem této systematizace je představa o internetu jako nástroje nesoucího na úrovni posuzování vlivu na uživatele určitý potenciál extenzifikace, intenzifikace a transformace sociálních vztahů. Tato představa je v souladu jak se staršími zjištěními v rámci tradice výzkumu difúze inovací, tak s převládajícím přístupem v oblasti sociologie vědy a techniky, jež se vyrovnávala s problémem technologického determinismu. Jako empiricky nejprůkaznější se dnes jeví doplňková hypotéza a hypotéza bohatší bohatnou,

kteřé jsou ve vzájemném souladu. Neznamená to ovšem, že by další výzkum na poli kompenzační hypotézy a výtlačkové hypotézy nemohl přinášet další přínosné poznatky; nadále je však neudržitelné posuzovat tyto hypotézy jako výlučné konkurenty v odpovědi na otázku ohledně vztahu mezi užíváním internetu a změnou sociability. Na úrovni mezo- a makrostrukturální se pak internet jeví jako technologie, jejíž účinky jsou v západních společnostech strukturovány širšími a dlouhodobějšími procesy transformace kapitalismu a individualizace. Jaké účinky bude mít dlouhodobější přítomnost této technologie v jiných, než již tak individualisticky založených kulturách, zůstává otevřenou otázkou.

Mgr. Petr Lupač, PhD., působí jako odborný asistent na katedře sociologie na FF UK, kde přednáší kurzy Obecná sociologie, Sociologie médií, Teorie difúze inovací a Internet a společnost. Absolvoval studijní a výzkumné pobyty na Kansas State University, New York University a University of Liverpool, v minulosti působil také na FHS UK a v Ústavu morální a politické filosofie AV ČR. V současnosti je vedoucím projektu „Světový projekt o Internetu – Česká republika II: Analýza sociálních a politických aspektů nerovného užívání Internetu“. Je členem World Internet Project, Masarykovy české sociologické společnosti a Association of Internet Researchers. Zabývá se obecnou sociologií, sociologií vědy a techniky a sociologií masových a nových médií.
E-mail: petr.lupac@ff.cuni.cz

Literatura

- Albert, Fruszina – Dávid, Beáta – Molnár, Szilárd. 2008. „Links between the diffusion of internet usage and social network characteristics in contemporary Hungarian society: A longitudinal analysis.“ Pp. 45–66 in *Review of Sociology* 14(1).
- Amichai-Hamburger, Yair – Wainapel, Galit – Fox, Shaul. 2002. „On the Internet No One Knows I'm an Introvert': Extroversion, Neuroticism, and Internet Interaction.“ Pp. 125–128 in *CyberPsychology & Behavior*, 5(2).
- Anderson, Janna Q. 2005. *Imagining the Internet: Personalities, Predictions, Perspectives*. New York: Rowman & Littlefield Publishers.
- Baker, Levi R. – Oswald Debra L. 2010. „Shyness and online social networking services.“ Pp. 873–889 in *Journal of Social and Personal Relationships*, 27(7).
- Bijker, Wiebe E. – Hughes, Thomas P. – Pinch Trevor J. (eds.). 1993. *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge: MIT Press.
- Bijker, Wiebe E. – Law, John (eds.). 1997. *Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnological Change*. Cambridge: MIT Press.
- Blinka, Lukáš – Šmahel, David. 2010. „Addiction to Online Role-Playing Games.“ Pp. 73–90 in *Internet Addiction: A Handbook and Guide to Evaluation and Treatment*. Ed. Young, Kimberly S. – de Abreu, Cristiano N. Hoboken: Wiley.
- Blinka, L. 2014. (rukopis, v recenzním řízení). „Nadměrné užívání a závislost na internetu.“ In *Děti online aneb vybraná rizika používání internetu*. Ed. Ševčíková, A. Praha: Grada.
- Boase, Jeffrey – Horrigan, John. B. – Wellman, Barry – Rainie, Lee. 2006. *The Strength of Internet Ties*. Washington: Pew Internet and American Life Project. <http://www.pewinternet.org/Reports/2006/The-Strength-of-Internet-Ties.aspx> (1. 10. 2013)

- Boase, Jeffrey – Wellman, Barry. 2006. „Personal relationships: On and off the Internet.“ Pp. 709–723 in *The Cambridge Handbook of Personal Relationships*. Ed. Vangelisti, Anita L. – Daniel Perlman. New York: Cambridge University Press.
- Bure, Claire. 2005. „Digital inclusion without social inclusion: The consumption of information and communication technologies (ICTs) within homeless subculture in Scotland.“ Pp. 116–133 in *The Journal of Community Informatics*, 1(2).
- Caplan, Scott. E. 2007. „Relations Among Loneliness, Social Anxiety, and Problematic Internet Use.“ Pp. 234–242 in *Cyberpsychology & Behavior*, 10(2).
- Castells, Manuel. 2000. *The Information Age: Economy, Society and Culture; Volume I: The Rise of the Network Society, 2nd edition*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel. 2001. *Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Cho, Jaeho – de Zuniga, Homero G. – Rojas, Hernando H. – Shah, Dhavan V. 2003. „Beyond access: The digital divide and Internet uses and gratifications.“ Pp. 46–72 in *IT & Society*, 1(4).
- Cobb, Nathan. 1993. „Online, All the Time; Today’s Technology Makes the Office Omnipresent, but is That Any Way to Live?“ In *Boston Globe*, January 1.
- Croteau, David – Hoynes, William. 2003. *Media/Society: Industries, Images, and Audiences*. (3rd ed.) Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- de Lanerolle, Indra. 2012. *New Wave Report*. Johannesburg: University of Witwatersrand.
- DiMaggio, Paul – Hargittai, Eszter – Neuman, Russel W. – Robinson, John P. 2001. „Social Implications of the Internet.“ Pp. 307–336 in *Annual Review of Sociology*, 27.
- Fischer, Claude S. 1997. „Technology and Community: Historical Complexities.“ Pp. 113–118 in *Sociological Inquiry*, 67(1).
- Fisher, Danna R. – Wright, Larry Michael. 2001. „On Utopias and Dystopias: Toward an Understanding of the Discourse Surrounding the Internet.“ In *Journal of Computer-Mediated Communication*, 6(2).
- Giddens, Anthony. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Gross, Elisheva F. 2004. „Adolescent Internet use: What we expect, what teens report.“ Pp. 633–649 in *Applied Developmental Psychology*, 25(6).
- Guillén, Mauro F. – Suárez, Sandra L. 2005. „Explaining the Global Digital Divide: Economic, Political and Sociological Drivers of Cross-National Internet Use.“ Pp. 681–708 in *Social Forces*, (84)2.
- Haddon, Leslie. 2004. *Information and Communication Technologies in Everyday Life: A Concise Introduction and Research Guide*. Oxford: Berg.
- Hafner, Katie – Lyon, Matthew. 1998. *Where Wizards Stay Up Late: The Origins of the Internet*. New York: Touchstone.
- Hampton, Keith. N. – Sessions Lauren F. – Her, Eun Ja – Rainie, Lee. 2009. *Social Isolation and New Technology: How the Internet and Mobile Phones Impact Americans’ Social Networks*. Washington: Pew Internet and American Life Project. <http://www.pewinternet.org/Reports/2009/18-Social-Isolation-and-New-Technology.aspx> (1. 10. 2013)
- Hampton, Keith, N. – Wellman, Barry. 2002. „The Not So Global Village of Netville.“ Pp. 345–371 in *The Internet in Everyday Life*. Ed. Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hauben, Michael – Hauben, Ronda. 1997. *Netizens: On the History and Impact of Usenet and the Internet*. Los Alamitos: IEEE Computer Society Press.
- Hays, Laurie. 1993. „Technology (Special Report): A New World; Personal Effects: Amid All the Talk About the Wonders of the Networks, Some Nagging Social Questions Arise.“ Pp. R16 in *Wall Street Journal*, November 15.

- Haythornthwaite, Caroline – Wellman, Barry. 2002. „The Internet in everyday life: An introduction.“ Pp. 3–41 in *The Internet in Everyday Life*. Ed. Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline. Oxford: Blackwell Publishing.
- Hindman, Matthew. 2008. *The Myth of Digital Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- Internet Society. 2013. <http://www.internetsociety.org/> (1. 10. 2013).
- Katz, James E. – Rice, Ronald E. 2002. *Social Consequences of Internet Use: Access, Involvement, and Interaction*. Cambridge: MIT Press.
- Keller, J. 2010. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- Kennedy, Tracy L. M. – Smith, Aaron – Wells, Amy T. – Wellman, Barry. 2008. *Networked Families*. Washington: Pew Internet and American Life Project. <http://pewinternet.org/Reports/2008/Networked-Families.aspx> (1. 10. 2013).
- Kim, Junghyun – LaRose, Robert – Peng, Wei. 2009. „Loneliness as the Cause and the Effect of Problematic Internet Use: The Relationship between Internet Use and Psychological Well-Being.“ Pp. 451–455 in *Cyberpsychology & Behavior*, 12(4).
- Kraut, Robert a kol. 1998. „Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being?“ Pp. 1017–1031 in *American Psychologist*, 53(9).
- Kraut, Robert a kol. 2002. „Internet paradox revisited.“ Pp. 49–74 in *Journal of Social Issues*, 58(1).
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Lee, Sook J. 2009. „Online communication and adolescent social ties: Who benefits more from Internet use?“ Pp. 509–531 in *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14(3).
- Lenhart, Amanda – Madden, Mary – Hitlin, Paul. 2005. *Teens and Technology*. Washington: Pew Internet and American Life Project. <http://www.pewinternet.org/Reports/2005/Teens-and-Technology.aspx> (1. 10. 2013).
- Licklider, Joseph C. R. – Taylor, Robert W. 1990. „The Computer as a Communication Device.“ Pp. 21–41 in *In Memoriam: J.C.R.Licklider: 1915–1990, Report 61*. Ed. Taylor, Robert W. Palo Alto: Systems Research Center. <http://memex.org/licklider.pdf> (1. 10. 2013)
- Livingstone, Gretchen – Parker, Kim – Fox, Susannah. 2009. *Latinos Online, 2006–2008: Narrowing the Gap*. Washington: Pew Hispanic Centre. <http://pewhispanic.org/reports/report.php?ReportID=73> (1. 10. 2013).
- Loges, William E. – Jung, Joo-Young. 2001. „Exploring the digital divide: Internet connectedness and age.“ Pp. 536–562 in *Communication Research*, 28(4).
- Luhmann, Niklas. 2002. *Láska jako vášeň / Paradigm Lost*. Praha: Prostor.
- Lupač, Petr. 2007. „The Hypothesis of the End of the Internet Revolution.“ Pp. 57–68 in *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 1(2).
- Lupač, Petr. 2008. „Jan Van Dijk : The Deepening Divide : Inequality in the Information Society (recenze).“ In *ČLOVĚK – Časopis pro humanitní a společenské vědy*, 10. http://clovek.ff.cuni.cz/pdf/lupac_recenze_10.pdf (1. 10. 2013).
- Lupač, Petr. 2013. *Zkoumání sociální podmíněnosti současného způsobu technologického rozvoje: Za hranice (výzkumu) digitální propasti*. Nepublikovaná disertační práce. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filosofická fakulta.
- Macek, J. 2009. Poznámky k teorii virtuálních komunit. In *Biograf*, 50. <http://www.biograf.org/clanky/members/clanek.php?clanek=v5001> (20. 11. 2013).
- Matei, Sorin – Ball-Rokeach, Sandra J. 2002. „Belonging in Geographic, Ethnic, and Internet Spaces.“ Pp. 404–427 in *The Internet in Everyday Life*. Ed. Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline. Oxford: Blackwell Publishing.

- McPherson, Miller – Smith-Lovin, Lynn – Brashears, Matthew. 2006. „Social Isolation in America.“ Pp. 353–375 in *American Sociological Review*, 71(3).
- McQuail, Denis. 2009. *Úvod do teorie masové komunikace*. (Druhé, rozšířené a přepracované vydání.) Praha: Portál.
- Moody, Eric J. 2001. „Internet Use and Its Relationship to Loneliness.“ Pp. 393–401 in *Cyberpsychology & Behavior*, 4(3).
- Morahan-Martin, Jennet – Schumacher Phyllis. 2003. „Loneliness and social uses of the Internet.“ Pp. 659–671 in *Computers in Human Behavior*, 19.
- Mossberger, Karen – Tolbert, Caroline J. – McNeal, Ramona S. 2008. *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Cambridge: MIT Press.
- Moy, Patricia – Scheufele, Dietram A. – Holbert, Lance R. 1999. „Television Use and Social Capital: Testing Putnam’s Time Displacement Hypothesis.“ Pp. 27–45 in *Mass Communication & Society*, 112 (2).
- Neuman, Susan, B. 1995. *Literacy in the Television Age: The Myth of the TV Effect*. (2nd. ed.) Norwood: Ablex Publishing.
- Nie, Norman, H. 2001. „Sociability, interpersonal relations, and the Internet: Reconciling conflicting findings.“ Pp. 420–435 in *The American Behavioral Scientist*, 45(3).
- Nie, Norman H. – Hillygus, Sunshine D. 2002. „The impact of Internet use on sociability: Time-diary findings.“ Pp. 1–20 in *IT&Society*, 1(1).
- Nie, Norman H. – Hillygus, Sunshine D. – Erbring, Lutz. 2002. „Internet Use, Interpersonal Relations, and Sociability: A Time Diary Study.“ Pp. 216–243 in *The Internet in Everyday Life*. Ed. Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline. Oxford: Blackwell Publishing.
- Norris, Pippa. 1996. „Does Television Erode Social Capital? A Reply to Putnam.“ Pp. 474–480 in *Political Science and Politics*, 29(3).
- Putnam, Robert D. 1995a. „Bowling alone: America’s declining social capital.“ Pp. 65–78 in *Journal of Democracy*, 6(1).
- Putnam, Robert D. 1995b. „Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America.“ Pp. 664–683 in *Political Science & Politics*, 28(4).
- Putnam, Robert, D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Postman, Neil. 1999. *Ubavit se k smrti: Veřejná komunikace ve věku zábavy*. Praha: Mladá fronta.
- Quan-Haase, Anabel – Wellman, Barry – Witte, James C. – Hampton, Keith N. 2002. „Capitalizing on the Net: Social contact, civic engagement, and sense of community.“ Pp. 291–324 in *The Internet in Everyday Life*. Ed. Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline. Oxford: Blackwell Publishing.
- Quan-Haase, Anabel – Young, A. L. 2010. „Uses and gratifications of social media: A comparison of Facebook and instant messaging.“ Pp. 350–361 in *Bulletin of Science, Technology and Society*, 30(5).
- Rainie, Lee a kol. 2000. *Tracking Online Life. How Women Use the Internet to Cultivate Relationships With Family and Friends*. Washington: Pew Internet and American Life Project. <http://www.pewinternet.org/Reports/2000/Tracking-Online-Life.aspx> (1. 10. 2013).
- Rainie, Lee – Wellman, Barry. 2012. *Networked: The New Social Operating System*. Cambridge: The MIT Press.
- Rheingold, Howard. 2000. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge: MIT Press.
- Robinson, John, P. – deHaan, Jos De. 2006. „Information technology and family time displacement.“ Pp. 51–69 In *Computers, phones and the Internet: Domesticating Information Technology*. Ed. Kraut, Robert – Brynin, Malcolm – Kiesler, Sarah. Oxford: Oxford University Press.

- Robinson, John P. – Kestnbaum, Meyer – Neustadtl, Alan – Alvarez, Anthony S. 2002. „The Internet and Other Uses of Time.“ Pp. 244–262 in *The Internet in Everyday Life*. Ed. Wellman, Barry – Haythornthwaite, Caroline. Oxford: Blackwell Publishing.
- Robinson, John P. – Nie, Norman. 2002. „Introduction to IT&Society: Sociability.“ Pp. i-xi in *IT&Society*, 1(1).
- Rogers, Everett M. 2003. *Diffusion of Innovations*. (5th ed.) New York: The Free Press.
- Shah, Dhavan, V. 1998. „Civic Engagement, Interpersonal Trust, and Television Use: An Individual-Level Assessment of Social Capital.“ Pp. 469–496 in *Political Psychology*, 19(3).
- Stepanikova, Irena – Nie, Norman H. – He, Xiaobin. 2010. „Time on the Internet at home, Loneliness, and life satisfaction: Evidence from panel time-diary data.“ Pp. 329–338 in *Computers in Human Behavior*, 26.
- Šmahel, David – Brown, Bradford – Blinka, Lukáš. 2012. „Associations between online friendship and Internet addiction among adolescents and emerging adults.“ Pp. 381–288 in *Developmental Psychology*, 48(2).
- Uslaner, Eric, M. 1998. „Social Capital, Television, and the ‚Mean World‘: Trust, Optimism, and Civic Participation.“ Pp. 441–467 in *Political Psychology*, 19(3).
- Shields, Nancy – Kane, Jeremy. 2011. „Social and Psychological Correlates of Internet Use among College Students.“ Article 2 in *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 5(1).
- Stafford, Thomas F. – Stafford, Marla R. – Schkade Lawrence L. 2004. „Determining uses and gratifications for the Internet.“ Pp. 259–288 in *Decision Sciences*, 35(2).
- Tomasello, Tami K. 2010. „J.C.R. Licklider and the Rise of Interactive and Networked Computing.“ Pp. 1–10 in *Handbook of Research on Social Interaction Technologies and Collaboration Software: Concepts and Trends*. Ed. Dumova, Tatyana – Fiordo, Richard. Hershey: Information Science Reference.
- Turkle, S. 2011. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books.
- University of California, Los Angeles, Center for Communication Policy (UCLA). 2004. *The UCLA Internet report 2004, Surveying the Digital Future, Year Four: Ten Years, Ten Trends*. Los Angeles: UCLA Center for Communication Policy. http://www.digitalcenter.org/wp-content/uploads/2013/02/2004_digital_future_report-year4.pdf (1. 10. 2013).
- van Deursen, Alexander J. A. M. – van Dijk, Jan A. G. M. – Peters, Oskar. 2011. „Rethinking Internet skills: The contribution of gender, age, education, Internet experience, and hours online to medium- and content-related Internet skills.“ Pp. 125–144 in *Poetics*, 39(2).
- van Dijk, Jan A. G. M. 2005. *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. London: Sage.
- van Dijk, Jan A. G. M. 2006. *The Network Society: Social Aspects of New Media, Second edition*. London: Sage.
- Wang, Hua – Wellman, Barry. 2010. „Social connectivity in America: Changes in adult friendship network size from 2002 to 2007.“ Pp. 1148–1169 in *American Behavioral Scientist*, 53(8).
- Warschauer, Mark. 2003. *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. London: MIT Press.
- Weber, M. 1998. *Metodologie, sociologie a politika* (vybral a uspořádal Miloš Havelka). Praha: Oikoy-menh.
- Weidman, Aaron C. a kol. 2012. „Compensatory internet use among individuals higher in social anxiety and its implications for well-being.“ Pp. 191–195 in *Personality and Individual Differences* 53(3).
- Wellman, Barry. 2001. „Physical place and CyberPlace: The rise of personalized networking.“ Pp. 227–252 in *International Journal of Urban and Regional Research*, 25(2).

- Wellman, Barry – Quan-Haase, Anabel – Witte, James C. – Hampton, Keith. 2001. „Does the Internet increase, decrease, or supplement social capital? Social networks, participation, and community commitment.“ Pp. 436–455 in *American Behavioral Scientist*, 2001, 45(3).
- World Internet Project (WIP). 2010. *World Internet Project International Report 2010*. Los Angeles: USC Annenberg School Center for the Digital Future.
- Zhao, Shanyang. 2006. „Do Internet users have more social ties? A call for differentiated analyses of internet use.“ Pp. 844–862 in *Journal of Computer-Mediated Communication*, 11(3).